

Kovács István

Magyarország szolgálatának önzetlen mindenese

John Pagetről, könyvéről és Wesselényi Polixénáról

Gál István irodalomtörténész a Pásztortűz 1939. szeptemberi számában közzétett esszéjében – *Paget, Erdély angol honpolgára* – emlékezett arra, hogy címbeli hősének száz évvel azelőtt jelent meg *Hungary and Transylvania, with Remarks in their Conditions, Social, Political, and Economical* (Magyarország és Erdély leírása, megjegyzésekkel társadalmi, politikai és gazdasági állapotokra) című „díszes kötetű, pompás nyomású” könyve. A mű tömény értékeléseként kiemeli: „A legterjedelmesebb, legalaposabb propaganda ez a munka a magyarság mellett, mely angol ember tollából kikerült.” „A Magyarországról szóló, mai napig legsikeresebb angol könyv” – húzza alá Jeszenszky Géza is *Az elveszett presztízs* című tanulmánykötetében. E sommás megállapítások John Flournoy Montgometry és Bryan Cartledge azóta megjelent műveinek – *Magyarország, a vonakodó csatlós*, illetve *Megmaradni. A magyar történelem egy angol szemével* – ismeretében is érvényesek.

Nem lehet hibáztatni Gál Istvánt azért, mert többek nyomán tévesen adja meg Paget születési helyéül Thorpe Satchville-t, ahová csak 1821-ben költözött a családja. Hiteles életrajzíróját, Kovács Sándort idézve: Loughborough-ban született 1808. április 18-án. Leicesterben elkezdett, majd a yorki Manchester College-ban folytatott tanulmányait kiváló unitárius lelkészek felügyelete alatt végezte. 1831-ben Edingburgh-ben szerzett orvosdoktori diplomát. (Hozzáteendő azonban, hogy sohasem gyakorolta az orvosi hivatást, hiába ösztökölte erre anyai nagyapja, John Hunt, loughborough-i kirurgus és apai nagybátyja, Thomas Paget példája.)

Gál István az alábbiakban foglalja össze Paget könyvének Erdélyre vonatkozó részét: „Hatalmas munkájából úgyszólván az egész második kötet, közel ötszáz oldal foglalkozik a reformkori Erdély állapotrajzával. [...] Keresztül-kasul utazta be Erdélyt is, a szász vidéket éppúgy, mint a székely székeket, a román határőrséget, mint a Partiumot vagy Bihart. Szívéhez mégis Kolozsvár nőtt leginkább. Az egész fejezetet, amit Erdély fejedelmi városáról írt, le kellene fordítani.”

KOVÁCS ISTVÁN (1945) költő, író, műfordító, történész, polonista.

Azóta teljesült az 1982-ben elhunyt Gál István óhaja. 1988-ban a Helikon kiadó jelentetett meg kötetbe szerkesztett válogatást – ügyelve persze a szomszéd népek érzékenységére, majd ezt 2011-ben a Kriterion Kiadó egészítette ki az erdélyi és bánági fejezetekkel – kihagyva belőlük „a nemzetiségekről, az orosz politikáról, a görög-ortodox vallásról és a magyar állam berendezkedéséről szóló” kényesebb részeket. A teljes kiadás – e két kötet Rakovszky Zsuzsa, Görög Czintos Emese és Szabó Dániel már kész fordítására támaszkodva – a Rubicon Intézet igényes gondozásában 2022-ben látott napvilágot – Pellérdi Márta kiegészítő átültetésében és utószavával. A kollektívva gyarapodott fordítás személyekre lebontva is dicséretet érdemel.

E gazdagon illusztrált 658 oldalas munka olvasása során növekvő elismeréssel adózunk a szerzőnek. Imponáló Paget Magyarország történetében, földrajzában, közgazdaságtanában, korabeli politikai életében, napi gondjaiban, jövőre vonatkozó terveiben otthonosan eligazodó, széles körű tájékozottságának alaposága, mélysége. Így szinte természetesnek vesszük, hogy személyes barátság fűzi az 1830-as évek derekának magyar politikai vezéregyéniségeihez: Széchenyi Istvánhoz, Batthyány Lajoshoz, Wesselényi Miklóshoz, s tudja, hogy a kulturális életben milyen súlya van Kölcsey Ferencnek, Kisfaludy Sándornak és Károlynak, Vörösmarty Mihálynak, a szobrász Ferenczy Istvánnak, a festő Markó Károlynak, a zeneszerző lángelmének, Liszt Ferencnek. Mindezen túl még a Tibetbe eljutó Kőrösi Csoma Sándor szellemi felkészültségével és távol-keleti vándorlásának őshazát kereső végső céljával is tisztában van. Sorsának ismeretése kapcsán szól a magyar nép eredetének teóriáiról, s angol példákon szemléltetve találóan jellemzi a magyar nyelvet. Mindenesetre személyes példájával bizonyította, hogy azt felnőtt fejjel is meg lehet tanulni.

Aki miatt John Paget Paget János lett

A *Magyarország és Erdély* fejezeteiből nem derül ki, hogy Paget mindenekelőtt Wesselényi Polixénának – Wesselényi József báró és Kendeffy Mária grófnő lányának – köszönhetően lett a magyar ügy elkötelezettje. Róla nem tesz említést a könyvében, s azt sem nevesíti, hogy angol nyelvű munkájában az ajánlás címettje Polixéna: „Szeretetem és becsülésem jeléül ajánlom e munkát annak, kinek kedvéért nekiláttam, megírásában mosolya bátorított, s most az ő kívánságára teszem közzé.” Ez kapcsolatuk történetének ismeretében derül ki.

Az erdélyi politikai ellenzék „vándorpatriótának” nevezett kiemelkedő képviselője, Kraszna vármegye főispánja, „az irodalom, tudomány és nevelésügy pártfogója (a kolozsvári refomátus kollégiumnak pártfogója s könyvtárának donátora)”, báró Bánffy László felesége, Polixéna az érzelmekben kiszikkadt házasságból – férje beleegyezését bírva: lányával, Jozefával 1835-ben tett európai körutazásban remélve a lelki és szellemi feltöltődést, egy római farsangi bálon ismerkedett meg a tőle hét évvel fiatalabb John Pagettel, aki párizsi orvosi

gyakorlati tapasztalatait Itáliában igyekezett gyarapítani. Polixéna papírra vett itáliai és svájci úti élményeiben csak N., illetve J. monogrammal tesz említést Pagetról. Amikor könyvvé bővített feljegyzései *Olaszhoni és schweitzzi utazás* címmel 1842-ben Kolozsváron megjelennek, Polixéna már öt vagy hat éve John Paget felesége, s az egy évvel korábban született ikrek, Walter Arthur és Olivér anyja. (A válókeresetet 1840-ben elhunyt férje 1836-ban nyújtotta be. Az Angliában élt irodalomtörténész, Czigány Lóránt szerint még abban az évben, november 15-én megtörtént John Paget és Polixéna házasságkötése. A *Magyarország és Erdély* 1987-es kiadásának utószóírója, Maller Sándor szerint az esküvőre 1837-ben Rómában került sor.)

A könyvet ért kifejezetten rosszindulatú, aljasul Polixéna becsületébe gázoló kritika, amelynek szerzője nem fedte fel kilétét, egy életre elvette az útirajz szerzője kedvét az irodalomtól, s ezzel kapcsolatos tevékenysége a későbbiekben kimerült férje magyarul írt cikkeinek nyelvi pallérozásában. A 20. század beköszöntésével már-már a feledés homálya ereszkedett nyomtatásban megjelent művére. Így felfedező jelentősége volt annak, hogy Tóth László irodalomtörténész *Erdélyi biedermeier* című, 1941-ben megjelent 17 oldalas tanulmányában fél oldalt szentelt Wesselényi Polixénának, akiről mint jeles útinapló-szerzőről negyed századdal később Fenyő István és T. Erdélyi Ilona is megemlékezett. (Az elmúlt két évtizedben már számos méltató írás született róla Fábri Anna, Kucserka Zsófia, Tornay Judit és mások – köztük Cs. Lingvay Klára, a 2011-ben Bukarestben kiadott *Magyarország és Erdély* utószóírójának – tollából. Megemlíthető, hogy Kovács András *Polixéna és John* című dokumentumfilmje is elkészült 2007-re).

Egy korabeli magyar regény hősei és Wesselényi Polixéna könyvének esztétikai értékei

Az *Olaszhoni és schweitzzi utazás* szerzőjének nem mindennapi személyiségére adalékul idézhetjük Ambrus Lajos *Paget János – egy derék angol a 19. századból* című cikkének arra vonatkozó bekezdését, miszerint Jósika Miklós *Az élet útja* című regényének főhősét, Octáviát Wesselényi Polixénáról mintázta, „akinek szépsége miatt magyar honpolgárrá lesz a múben állandóan utazgató Bloom (ál)nevű lovagias angol gentleman. Aki aztán, a regényidő haladtával mint Lord Belford bukkan elő, aki a »két hazában« (Magyarország és Erdély) szorgalmatos tanulmányutakat folytat. De a szcena persze Itália is, műemlékek is, opera is, bálók és végzetes szerelem és halálos párbaj is (Octavia férjét megölik) – aztán erdélyi kastélyok és angolparkok és társasági élet és szomorú, Isten háta mögötti özvegység is. Octavia és Belford a véletlenek ügyes írói rendezgetésének köszönhetően újra találkoznak – egymásba szeretnek, s mint romantikus darabhoz illik, egymáséi lesznek.” Való igaz, Jósika azt vallotta 1844-ben megjelent regénye előszavában, hogy „a mindennapi életből vett történetben nincs egy

szó, mely nem mondatott, egy személy előállítva, ki nem élt; hogy ő lemondott a költészet minden segédeszközéről, hogy az életet a maga meztelenségében fesse". Vagyis Jósika Miklós mind Wesselényi Polixéna, mind John Paget ekkor már németül is megjelent könyvét olvashatta, s történetüket személyükön keresztül is ismerte.

Az *Olaszthoni és schweitzzi utazás* kimagasló esztétikai értékére legelőbb az francia-angol politikai-kulturális irányváltást sugalló Nouvelle Revue de Hongrie és a *Hungarian Quarterly* alapító szerkesztője, a klasszika-filológus Balogh József, a holocaust egyik első áldozata hívta fel a figyelmet írásaival 1944-ben. Gál István a *Művészet* 1972. 2. számában olvasható *Wesselényi Polixéna, az első magyar esztéta* című cikkében emelte az érdeklődés homlokterébe: „A magyar irodalomba költők jelentkeztek már a századfordulón is, Újfalvi Krisztina és Dukai Takách Judit az irodalomtörténetbe is bekerült. Olyan nőíró [...], aki az antik és renaissance művészet nagyjairól és azok halhatatlan alkotásairól kétkötetnyi írásművet hagyott volna hátra, nem létezik. Ilyen fölkészültséggel, ilyen műértéssel, a megfigyelő- és ábrázolóképeségnek ilyen fokán még magyar férfiesztéták sem írtak abban az időben.” Állítását Gál István a szövegből gazdagon merített és témánként rendszerezett idézetek sorával bizonyítja.

Idézetek a „a XIX. század murányi Vénuszától”

Minderről persze 1982 óta bárki meggyőződhet, aki elolvassa a Magvető Kiadó Magyar Hírmondó sorozatában megjelent kötetet. A sodró erejű utószó írója, Jékely Zoltán mintha nem tudná magát kivonni Wesselényi Polixéna varázsa alól, több közzétett levéllel igyekszik bizonyítani, hogy „a XIX. század murányi Vénusza” szerelmes volt másodunokafivérébe, Wesselényi Miklósbá. Ez meghatározta férjéhez fűződő érzelmeit is. E feldúlt lelkiállapotban teremtett apránként békét a John Pagettel kötött ismeretség. Így idézi meg ennek történetét az előszóíró költő: „Már nem fiatal, s ezt maga is tudja, s többször emlegeti is. Szépsége, műveltsége ismeretében, feltehető, hogy már odahaza, »szegény kis honában« hódító jelenség, a társasági élet, bálók és estélyek körülrajongott bálványa volt. S hogy most a római farsang ünnepségeiből kivetheti részét, s a régi s új arisztokrácia palotái megnyílnak előtte: természetes dolog. Udvarlója is nem egy akad, csak hogy ő sokkal rátartibb, sem hogy akármilyen, bűvkörébe került s nyomába szegődött »bennszülött« lovagnak prédául vesse magát, ha még oly kitaró ostromló is az. Lelke kitérve a házasság nem kellemes emlékeit kioltó, új, nagy szerelem előtt, mely egyszersmind gátat vethet a Wesselényi Miklós felé sodró érzelmi áradatnak is...”

Bármi sarkallta is Wesselényi Polixénát élete nagy utazására, a végkövetkezmény John Paget magyarságnak tett felbecsülhetetlen szolgálata és az irodalmunkat gazdagító *Olaszthoni és schweitzzi utazás*. Belőle – Gál István és Tornay Judit példáján – ki-ki kedvtelve idézhet hangulatleírást, esztétikai értékelést,

emberi jellemrajzot vagy akár a korabeli közvélekedésnek ellentmondó társadalomkritikát. Egyet-egyét, akár a mű nyelvi erejének érzékelésére, idézzünk sorjában mi is:

- „Március egyik meleg olasz estéjén a hold oly szelíden süttött bé ablakunkon, hogy vágyásunk eredt a Colisseum romjait holdvilágnál látni. Töstént szeremet parancsolván elé Sz. barátnémmal beléülénk, s a Colisseumhoz hajtánk. A hold búsan fénylett a világ hajdankori uralkodójára s a colossiumi roppant romok tömegére, melynek egymásra tornyozódott íveire szeszélyes önkénnyel lövellte helyen-helyen ezüstöző sugarait, s melyet sötét, óriási árnyékokban merész ecsetjével a földre festve, még nagyítva s nagyobbbszerűen tüntetete előnkbe a valóban lelket emelő, bámulásra méltó látmányt. A vérengzés szilaj ünnepeinek szentelt tágas Circus arénáját az embertársait oly forrón szerető Titus, ki minden napját elveszettnek tartotta, melyet jótett nem emelt ki élete folyamából, száz nap tartó, ötezer vadállat és néhány ezer gladiátor egymást marcangoló játékkal nyitotta meg, s azon vad ünneplések alatt több vért ontatott, mint Robespierre egész véruralkodásában.” (Megjegyzendő, hogy az Sz.-szel szignált barátnő, Susanne Bois de Chesne 1841-ben az Itáliát szintén bejáró festő, Barabás Miklós felesége lesz.)

- „A toscanai oskola termében főleg Leonardo da Vinci nevezetes Medusa-fejére emlékszem, kinek kígyókká átváltoztatott haja oly természetesen van utánozva, hogy csaknem sziszegni halljuk, s tekintete a néző szívét fagyalaló iszonyattal tölti el. Ki ezen fejet egyszer látta, elméjéből, melybe emlékezete mélyen belévési magát, soha többé ki nem törölheti. A toscanai oskola fejei: Leonardo da Vinci és Michelangelo. Jelleme: helyes emberi test alkatása szoros ismeretén alapult rajz és kompozíció, nagyszerűséget merész erővel egyesítve.”

- Polixéna ki tudta jární, hogy XVI. Gergely pápa fogadja, de találkozhatott a saját bevallása szerint negyven vagy ötven nyelven beszélő Mezofanti bíborossal is, aki milánói bakáktól tanult magyarul, s olvasta Kisfaludy és Csokonai munkáit. Ez azonban a magyar vendégét nem gátolta tiszteletre méltónak épenséggel nem mondható ítéletalkotásában: „Roppant, képzelhetetlen tehetőség! de nem az, melyet legkevésbé is irigyleni tudnék; mert üres, minden gondolkozás nélküli nyelvismeretsége s ártatlanul kimutatott aprólékos hiúsága, mellyel telve van, inkább majomra s csacskamadárira vagy beszélőgépre, különféle nóták elverésére felvont verklire emlékeztet, mint gondolkodással felruházott valóra. Őt igazán csak úgy lehet tekinteni, mint egy Vaticanhoz tartozó ritkaságot.”

- Könyvét lezáró egyik jelenetként nagy csalódással és megkönnyebbüléssel hagyja el a Genfi Köztársaságot és kantont. Erről így ír: „Odahagyni a szabadság, polgári egyenlőség respublikájának nevezett földpontocskáját – fáj. Mily hatalmas van reánk nézve egy gyermekkorunkban tisztelni megtanult névnek! Ámbár polgári egyenlőséget és szabad nemzet magas erényeit – amint tapasztalás nélküli képzetim lehetségesnek festették vala – nem találtam. Respublikai képzetimmel éppen ellenkező volt ezen rideg kasztokra osztott emberi

hangyaboly; mert Geneva polgárai oly szoros, áthághatatlan, különrekesztő kasz-
tokra vannak elosztva, mint hajdanában Egyiptom lakói. Itt ha vezetéknevek
előtt az arisztokrácia keveset jelentő címei hiányzanak is; de nem a születési
gőg és magát mások felettinek képzelés előítéletei. [...] Itt se gazdagság, se neve-
lés, se érdem, se divat nem vezet feljebb a társaság lépcsőzetein; ki-ki azon osz-
tályában marad a társaságnak, melyben nagyatyja s nagyanyja születtek volt.”

John Paget küldetése és Wesselényi Miklós

John Paget 1835 júniusában elköszönt Polixénától, s Firenzéből Magyarországnak fordította szekere rúdját. Lehet, hogy az utazás korábban is szerepelt tervéi között, de hogy időben előbbre hozta, ahhoz minden bizonnyal hozzájárult Polixénával kötött ismeretsége és ennek ösztökélő hatása. Jékely Zoltán szerint az első állomásul Pozsonyt kijelölő utazásnak embermentő célja lehetett. John Pagetnek ugyanis Wesselényi Miklós külföldre történő kijuttatásában, kiszök-
tetésében kellett volna segédkeznie, akit elvileg halálos ítélettel végződhető felségsértési per fenyegetett. A „gonosz erdélyi” ugyanis, aki már az 1832-ben megnyitott pozsonyi országgyűlésen a liberális ellenzék élére állt azzal, hogy az 1790-ben kezdeményezett reformjavaslatok közül a jobbágykérdés rendezését tartotta elsőként megtárgyalandónak, és felvetette Erdély és Magyarország uniójának régóta esedékes megvalósítását is, valamint szót emelt a magyar nyelv hivatalossá tételének kérdésében: „Régen magyarabb volt a magyar, hogysen a magyar nyelvről törvényeket kelljen hoznia, utóbb nem volt eléggé magyar, hogy ilyeneket alkosson” – mondta. Mindez elég volt ahhoz, hogy a kormány első számú közellenségnek kiáltsa ki. Wesselényi 1833. május elején elhagyta Pozsonyt, s visszatért Erdélybe, ahol az uralkodó a politikailag feszült közhangulat miatt 1834 nyarán kénytelen összehívni az országgyűlést. „Wesselényi hónapokon át egyeduralkodó Erdély kolozsvári országgyűlésén, úgy tör borsot a kormány orra alá, ahogy akar [...] a Birodalom abszolutista kormányzatának presztízsvesztesége óriási” – emeli ki monográfiájának írója, Trócsányi Zsolt. Szószólója többek közt annak, hogy a megvitatott kérdésekről többségi szavazás döntsön, s az ennek révén elfogadott törvények érvényessége megkérdőjelezhetetlen legyen. Azokat a jelentős számú követársakat, akik egyetértettek vele, liberálisnak bélyegezte a bécsi udvar, amely az országgyűlés illetén működésében a népképviselő veszélyét látta. A liberális bélyeget egyenesen Metternich államkancellár ütötte az ellenzékiekre. Wesselényit, aki azzal is tetézte bűneit, hogy az országgyűlési beszédek terjesztése céljából könyomdát vett és működ-
tetett, „radikális összeesküvőnek” tartotta. A birodalmat legfelsőbb szinten igazgató Ministerialkonferenz már 1834 októberében elhatározta az erdélyi országgyűlés feloszlását.

Politikai „kihágásait” az év december 9-én a Szatmár megyei Nagykárolyban tartott közgyűlésen elhangzott beszédével tetézte, amely kimerítette a felség-

árulás fogalmát. Fellépésével a megyében birtokkal rendelkező Wesselényi a pozsonyi országgyűlés reformellenzékének a jobbágy örökváltságának engedélyezésére, személy- és vagyónbiztonságára vonatkozó törvényjavaslatot akarta megmenteni. A kormány ugyanis ennek felterjesztését a felsőháznak úgy tervezte meggátolni, hogy elrendelte: a megyék olyan utasítást adjanak követeiknek, amelynek révén ők az országgyűlés alsótábláján kötelezően a törvényjavaslat ellen szavaznak. Ehhez eszközül többek között a gyűlésre becsődített és leitatott bocskoros nemesek szolgáltak. Amikor első leszavazott felszólalása után Wesselényi másodszer szót kapott, nyíltan feltette a kérdést: a jobbágyproblémát a nemesség vagy a kormány akarja-e megoldani? A kormány ugyanis a jobbágy-ság adózóképességének biztosítása érdekében a köznép oltalmazójának tünteti fel magát, miközben intézkedéseivel azt kiszipolyozza. Ezúttal is arra törekszik, hogy azt a törvénycikket, amely a parasztság sorsának jobbrafordulását biztosíthatná, a nemességgel akarja semmissé tételni, nehogy az végső döntés a király feladata legyen. Ezzel a kormány a parasztság gyűlöletét az ellen a nemesség ellen fordítja, amelytől az kormány sugallata szerint semmi jót nem remélhet. A jobbágyok indulatának jogosságát Wesselényi nem kérdőjelezi meg mondván; a parasztság zsírját nemcsak a kormány szívja; „szívjuk azt mi is, és abból élünk”. A gyűlölet nemeseket lemészároló lázadást robbanthat ki – mint ezt a Horea-vezette 1784-es parasztfelkelés és az 1831-es koleralázadás példázza –, amelyet persze a kormány kíméletlenül lever. „De jaj lenne akkor nemzeti függetlenségünknek... mert szabad szellemű és önérzetű emberekből ezen lekötölözés [ti. a kormánynak járó hála] rabszolgákká alacsonyítana” – összegzi mondandóját a szónok.

A Wesselényit fenyegető veszély híre szinte egyszerre jutott el Polixénához azzal, hogy a kormányzat 1835. február 6-án katonaság bevetésével szétkergette az erdélyi országgyűlést. (A pozsonyit nem merte.) Az első időben Széchenyi is azt tanácsolta barátjának, hogy menjen külföldre, amit a bécsi döntéshozók is szívesen vettek volna. Wesselényi azonban se a szökésre, se a kegyelemkérésre nem hajlandó. A hatályos magyar törvények szerint szabadlábbon védekezhetett, de csak korlátozottan vehetett részt a politikai életben. A kormány számára ez az igazi nyereség: ítéletvégrehajtás. (Wesselényit végül 1839. január 31-én a királyi tábla a felségsértés vádját ejtve háromévi fogságra ítélte.)

Mindezek ismeretében érthető az, amit John Paget is kiemel könyvében: Erdélyben „mindenütt megfigyelhettük, milyen rendkívüli tisztelettel, majd-hogynem hódolattal beszél mindenki báró Wesselényi Miklósról. Arcképe ott van majdnem minden házban, neve minden ajkon.” Ezzel együtt még mintha Paget is túlzásnak tartaná Wesselényi sziklaszilárd kitartását, s azt is, hogy erdélyi követtársaival – a bécsi udvar iránti tapintatot mellőzve – ennyire „magyarosan” nyíltá tették politikai céljaikat. Legalábbis erre utal az *Utazás Észak-Amerikában* című könyvével országos hírnévre szert tett s Kolozsváron Kaszinót alapító Bölöni Farkas Sándor *Naplótöredékében* az 1835. december 6-án kelt bejegyzés: „Az angolokkal valék ebéden. Mint látszik, sok ismeretet szereztek

állásunkról. Paget azt állítja, hogy igen új s igen tapasztalatlan e nemzet még a politikai taktikára, és hogy igen sietett nyílt mezőre állni ki. Ily kicsiny nemzetnek, úgymond legjobb megalázkodni, vagy legfeljebb guerillázni.”

Az útlevel-ellenőrzés elmaradásától a Vágvölgyi utazásokig

Mindenestre Paget felkészült az útra. Barátján, az újságíró William Sandfordon kívül magával vitte Georg Edward Hering tájképfestőt is, akinek az volt a feladata, hogy tervezett munkáját gazdagító metszeteket készítsen. Szerencsére egyiküket se riasztotta el az, amit a bécsiektől Magyarországról és a magyarokról hallottak: „De hiszen ott nincsenek is utak! Se fogadók! Se rendőrség! A puszta földön kell majd hálnunk, azt ennünk, amit találunk, és készüljünk fel, hogy minden pillanatban megvédhessük a pénzünket és az életünket! Mivel e híreszteléseknek teljes mértékben hitelt adtunk, alaposan felfegyverkezünk...” Ehhez azonban megnyugtatóan hozzáteszi: „Utunk során egyetlenegyszer sem lőttünk veszélyesebb élőlényre, mint fácánra vagy nyúlra, s mire a végére értünk, meggyőződhattünk róla, Magyarországot bejárni ugyanolyan biztonságos vállalkozás, mint Angliát.” Ennek nyomán felteszi a megválaszolatlan kérdést: „Minden igazi osztrákban a képzelhető legnagyobb riadalmat keltik Magyarország és lakói, hogy miért van ez, nem tudom megmondani.”

A riogatásra rácáfolt az első találkozás is a hivatalos Magyarország egyenruhás képviselőjével: „A határsorompót megnyitó őrnök, mint az szokás, oda-kínáltam az útlevelemet, de ő, udvarias meghajlás kíséretében elhárította, s biztosított róla, hogy itt Magyarországon nem lesz szükségem rá. Úgy gondoltam, akik megjárták Itáliát és Németországot, könnyen megértik, mekkora örömet okozott, hogy megszabadultam az útlevéllel való vesződés gondjaitól: ez a gyakorlat csak bosszúság a jó szándékú utazónak, az imponzorok dolgát viszont megkönnyíti. [...] Áldottam az országot, ahol még él a személyes szabadság valamelyes maradványa...”

Az angol triumvirátus első állomása Pozsony, a magyar politikai élet központja, ahol már három éve folynak az országgyűlés társadalmi, gazdasági reformokat előkészítő munkái. Már – angol szakemberek bevonásával – tervezik a Pestet Budával összekötő állandó hidat is, amelyen mindenkinek kötelező lesz az átkelésért pénzt fizetni, s ezzel rés üthető a nemesség állásait adómentességgel is oltalmazó privilégiumok falán. Az ajánlólevelekkel ellátott John Paget egy-kettőre elnyeri a liberális ellenzék jeles képviselőin túl általában véve a magyarok bizalmát. Ehhez angol volta s a követendő mintának tekintett Anglia iránti általános rokonszenv és érdeklődés szintén hozzájárul. Paget társaival együtt meglátogatja az alsóház üléseit. Az egyiken éppen az országuktól megfosztott lengyelek melletti kiállást vitatták a követek. A közhangulat kapcsán a következőket jegyzi meg: „Nem mintha bármit is tapasztaltam volna abból a forradalmi szellemből, amely Ausztriát annyira nyugtalanítja, s melyet a német

földről érkezők oly gyakran tulajdonítanak a magyaroknak pusztán azért, mert hangosan és nyíltan beszélnek olyan kérdésekről, melyekről szomszédaik sut-togni se mernek; éppen ellenkezőleg, úgy látom, hogy a magyarokban erősebb lojalitás él királyuk, fennálló intézményeik iránt, amilyennel bárhol Európában találkozhatni. [...] Viselkedésük egyszerűbb, talán kevésbé pallérozott, mint a velük azonos rangú és korú angoloké. Klasszikus műveltségük, kiváltképp latintudásuk felér a miénkkel, országuk törvényeit pedig jóval aprólékosabban ismerik, mint mi a miénket. [...] Modoruk barátián szívélyes, minden, amit mondanak vagy tesznek, nyíltságot és őszinteséget tükröz, semmi mesterkélt-ség sincs bennük, s ez társaságukat igen kellemessé tette számunkra.”

Természetesen Pozsonyban felveszi a kapcsolatot Wesselényi Miklóssal. „Sose láttam még arcot, mely viselőjének mély gondolatait, magasrendű erkölcsi bátorságát és rendíthetetlen határozottságát erőteljesebben tükrözte volna – írja. – Ha van valami igazság az arcismeretben, a kormányzat keveset nyer majd olyan ember, mint Wesselényi báró üldöztetésével. Nagy hatással volt ránk, milyen tisztelettel néz fel rá mindenki: nemigen akadt ember, aki meg ne emelte volna előtte a kalapját, ahogy elhaladt, s a fiatalok arcán a legmélyebb érdeklődés és csodálat látszott.”

Paget, ha utazása során egy helységben megjelenik, legyen az város vagy falu, annak bemutatását történetének ismertetésével, legjellegzetesebb épületeinek bemutatásával kezdi, majd kiemelkedő képviselői mellett sorra veszi lakosait, nemzetiségi összetételét, jellegzetes turisztikai látványosságait, kiaknázott vagy kiaknázatlan gazdasági potenciáját, szálláslehetőségeit, kulináris különlegességeit.

Az utazók legelőször Pozsony tágabb környékét térképezték fel bejárva Dévényen Ruszton, Fraknón át az egész vidéket. Míg Ruszton a vörösbort dicséri, Eszterháznál alaposan körbenézve azt érzékeli, hogy a kastély minden termét Haydn szelleme hatja át. Megtudja azt is, hogy Haydn milyen körülmények között mutatkozott be a hercegnek: „Friedbert maestro, Haydn barátja és csodálója, Esterházy herceg udvartartásához tartozott. Mivel igen bántotta, hogy Haydn nem részesül akkora elismerésben, mint megérdemelné, rábeszélte, komponáljon egy szimfóniát, amely érdemes lesz rá, hogy előadják őkegyelmessége születésnapján. Haydn beleegyezett. Elérkezett a herceg születésnapja: a herceg, mint ilyenkor szokás volt, udvartartása közepén foglalt helyet, Friedbert pedig szétosztotta a muzsikuskok között Haydn szimfóniájának kottáit. Alig érték azonban a zenészek az első allegro végére, a herceg félbeszakította az előadást, s megkérdezte, ki szerezte ezt a gyönyörű darabot. Friedbert az egyik sarokból előcibálta az ott rejtőzködő, vonakodó, remegő Haydnt, és bemutatta a hercegnek; íme a szerencsés szerző.”

Pageték ezt követően döntenek úgy, hogy Galgóczból kiindulva bejárják a Vág völgyet. Ehhez „vezetőkönyvül” minden bizonnyal Mednyánszky Alajos 1825-ben megjelent és később több kiadást megért munkája – *Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn* (Festői utazás a Vág völgyében Magyarországon) – szolgált. Így érthető, hogy a csejtei vár látványa az angol utasokban is Báthory

Erzsébet rémtetteit hívja elő, míg Beckó vára a hajdújának vesztét okozó Stibor vajda bűnhődését. A Vág völgyében három hosszú fejezeten át lehetünk Paget szellemi útítársai Lipszky János megbízható Magyarország-térképének útvonalait követve. Így együtt tekinthetjük meg Szalkán remete Szent Benedek lakóhelyét, a vágtapolcai templomban Wesselényi Ferenc nádor első feleségének, Bosnyák Zsófiának épen marad tetemét, a deménfalvai jégbarlang bűvöletes cseppköveit, s Liptóújíváron, a fakereskedelem központjában a deszkakészítés és a faúsztatás módját. Pagetben többször is megfogalmazódik, hogy bizonyos áruk, például a kender esetében – minőségük, beszerezhetőségük kedvezőbb feltételei miatt – az angoloknak üzletelni nem Oroszországgal, hanem Magyarországgal kellene, amely „Európa legtermékenyebb és természeti kincsekben leggazdagabb vidéke”. Ehhez nemcsak az angol kereskedőknek kellene tájékozottabbak lenniük, hanem szükséges volna, hogy Magyarország közjogi helyzetében oly változás álljon be, amely a külkereskedelmi nyitottságnak kedvez.

Míg Angliában azt sem tudják, hogy Magyarország létezik, annak legféltre-esőbb szegletében meglepően tájékozott emberekre bukkan a brit viszonyokat illetően. „Valóban csodálni való, mennyire érdekel mindenkit parlamentünk működése, s nehéz volt elhessegetnem a gondolatot, hogyha gyanítaná némely tisztelt képviselőnk, milyen messze eljut a világban gyászos szereplésének híre, kétszer is meggondolná, mielőtt szólásra nyitná a száját – rögzíti egy liptóújívári társasági élményét Paget. – Sok magyar mintha abban a hiszemben élne, hogy az alsóház minden angol legkedvesebb tartózkodási helye, s nem egy fiatalembertől hallottam, akár egész életükben hajlandóak volnának robotolni, ha egyszer szem- és fültanúi lehetnének a Házban folyó vitáknak. Nincs az alsó- vagy felsőházunknak egyetlen jelentősebb tagja sem, akinek nevét házigazdánk ne ismerte volna. Milyen megjelenésű ember lord Grey? Mivel tölti idejét Wellington herceg? Miként lehetséges, hogy Peel az ultratorykkal tart? Becsületes ember volt-e O’Connel?”

A későbbi hetek során Paget több utazást is tesz Észak-Magyarországon. Ekkor szerzett élményeit, a belőlük levont tanulságokat A Selmecebánya és Magyarország bányái, Besztercebányától Körmöcbányáig, Az Észak-Kárpátok és A Szepesi vártól Tokajig című fejezetekben foglalja össze. Körmöcbánya leírása kapcsán idézi a régi magyar mondást: „Körmöcbányának aranyból, Selmecebányának ezüstből, Zólyomnak rézből vannak a falai.” Amikor Zólyomban meglátogatja a Mátyás király egykori kedvenc vadászszékhelyeként szolgáló kastélyt, királlyá választását felidézve, megjegyzi: „A világtörténelem azon ritka eseteinek egyike, amikor a szerencse épp annak adományozta a koronát, akit a természet is annak viselésére teremtett.”

Képzoletemben megelevenedik egy utazási iroda, amely Pagetról elnevezett Vágvölgyi túrát szervez Szlovákiában – pontosan követve az angol lord és társai útvonalát. Ehhez persze a kulturális felfedezőutazás résztvevőinek ismerniük kellene javasolt névadó patrónusuknak a Vág völgyében látandókra vonatkozó leírásait is. A múlt és a jelen összeszikkasztása e földrajzi-történeti tájon különös

módon fényesíthetné az elmét, ötvözhetné a műveltséget a gondolkodással. Így Paget révén Ferenc császár és magyar király uralkodási elve is cáfolható lehetne: „Nekem nem művelt, hanem engedelmes alattvalók kelleneek.”

Ismerkedés a Magyar Királyság politikai berendezkedésével

A vágvölgyi utazás után Paget a változatosság kedvéért a Magyar Alsó- és Felsőházat, azok működését, az ott folyó munkát mutatja be. Ennek jegyében ismerteti az 1825-ben megnyitott országgyűléstől nyomon követhető reformtörekvések eseményeit. Jó látja és láttatja, hogy a gyűlöletet II. József szolgáltatta, aki a Habsburg Monarchia modernizálásának alapját a centralizálásban s annak eszközeként a német nyelvtudás általánossá tételében vélte. Mivel ez a Magyar Királyság addigi (akárha korlátozott) önállóságának aláásását jelentette, rendelkezései az egységfrontba tömörített nemesség nemzeti érzésének fellobbanását váltották ki. Egyszeriben megelevenedett a dicső magyar múlt, divat lett a magyar öltözködés, irodalom, zene, tánc, konyhaeszmény: a pörköltnek hívott pásztorétel s bizonyos körökben a radikális politikai ideák jegyében történő gondolkodás, szervezkedés. A francia forradalom terjeszkedő eszméinek veszélyét látva a magyar nemzeti mozgalom lecsillapítása, ellenőrizhető mederben tartása céljából a hosszú évtizedek után 1790-ben összehívott országgyűlésen a II. József halála után trónra lépő II. Lipót elismerte, hogy a Magyar Királyságot csak az uralkodó személye fűzi a Habsburg Monarchiához. Az ország állapotát feltérképező országgyűlési bizottsági munkálatok, csigalassúságuk ellenére alapjául szolgáltak az 1825-ben fellobbant reformmozgalomnak. (Az 1825–27-es országgyűlés tevékenységének lényegét voltaképpen a Magyar Tudományos Akadémia alapítása és a bizottsági munkálatok dokumentumainak leporolása, megvitatása jelentette.)

John Pagetnek imponáló a tájékozottsága a közelmúlt és a jelen eseményeinek történetében. Az 1835-ben már tíz éve tartó reformmunkálatok érzékelésére a következők olvashatók a jelzett fejezetben: „Ezalatt Magyarországon létrejött egy párt, amely nem érte be többé annyival, hogy a régi alkotmány elveinek akarjon érvényt szerezni, hanem inkább az intézmények alapvető reformját követelte. Korábban is akadtak férfiak, akik erélyesen szembeszegültek a kormánnyal, de ezt csak saját előjogaik védelmében tették; a jelenlegi ellenzéknek viszont az a célja, hogy felszámolja mindazon kiváltságokat, melyek Magyarországot gátolják a fejlődésben, ugyanakkor erősebb biztosítékot követel arra nézve, hogy tagjai szabad emberként élhessenek jogaikkal, s e jogokat fokozatosan másokra is kiterjesszék. Ez az ellenzék úgy véli, bár országa szabad alkotmánnyal rendelkezik, valójában szenved a zsarnokság minden jogos következményétől anélkül, hogy annak apró előnyeit élvezné; tagjai elhatározták, hogy megőrizve az őseiktől örökölt szabadságot, megtisztítják azt a civilizátlanság minden maradványától, amelybe beágyazódott. A lázas forradalmi tervek,

melyek a múlt század végén megzavarták az európaiak fejét, őket már nem nyugtalanítják; a fokozott reformot azonban hasznos és szükséges dolognak tartják. Elsősorban a magyar nemzetiség megerősítésére törekednek, de követelik a kereskedelem szabadságát és az azt szabályozó törvények kimunkálását, elsősorban a dunai hajózás és az országon belüli közlekedés előmozdítását; nagyobb szabadságot és megfelelő oktatást a parasztságnak, a földbirtok vásárlását és áruba bocsátását korlátozó törvények eltörlését, teljes vallási egyenlőséget és sajtószabadságot. E célok többségéért még mindig folyik a küzdelem.” Tan-könyvbe illő összefoglalása a reformkor céljainak.

„Magyarországon az ötvenkét vármegye külön helyi közigazgatással rendelkezik; mindegyik állam az államban. A kormányzat nem avatkozhat bele a megye ügyeibe, és a törvényeket is csak a megyei tisztviselőkön keresztül érvényesítheti. Az összes tisztviselőt (egyét [a főispánt] kivéve) az emberek választják meg háromévenként” – szögezi le. Szerinte mind a vármegyei, mind a városi és községi önkormányzati rendszerben benne rejlik annak lehetősége, hogy az megfelelő reformok bevezetésével demokratikusan működjön. Ennek alapja az, hogy a választók erkölcsi megfontolások alapján hozzák meg jövőjükre kiható döntéseiket és ne – a megfélemlítés, megvesztegetés legkülönbélebb eszközeit használó – felsőbb hatalmasságok érdekszempontjai befolyásolására. Arra, hogy ez utóbbi mit eredményez, éppen Wesselényi nagykirályi szereplésének következménye az intő példa. Paget kiemeli, hogy a legtekintélyesebb tisztség Magyarországon az alispáné: „A megye összes nemese szabadon választja őt; óriási hatalommal és hatáskörrel rendelkezik, amelyet saját barátai és szomszédai körében gyakorol, és élvezi mindazt, amit az egészséges ambíció kívánatosnak tekint. Nem tudok olyan iskoláról, amely egy alkotmányozó államférfinak ennyire hasznos lenne, mint ez a tisztség. Viselője számára tisztán láthatóak az ország szükségletei és lehetőségei a legapróbb részletekig, ugyanakkor a legközelebbi kapcsolatba hozza a választóival, akik állandóan emlékeztetik őt a tőlük való függésre.” Vagyis az alispán a centrális kormány miniszterelnökének ellensúlya, s az önkormányzatiság függetlenségének őre. Véleménye szerint a vármegyei, városi, községi önkormányzatiságok minden visszásságuk ellenére a demokratikus döntéshozatalnak keretet adnak, s megreformálásukkal a jövőt is építeni lehet rájuk. Paget persze megfogalmazza a fennálló magyar viszonyokkal szembeni kritikáit is, amelyek nemcsak az elavult intézményeket állítják pellengérré, hanem a magyarság negatív tulajdonságjegyeit is szóvá teszik. Közöttük legkirívóbb a kevélység, mások lenézése.

Fellépés a Magyarországról torzképet terjesztők ellen

Paget Pozsonytól Pestig tartó dunai hajókázásra invitál, de elkalauzol bennünket a gödöllői Grassalkovich-kastélyba, majd Székesfehérváron és az iparból élő Veszprémen át a füredi Horváth-házba is, ahol részt vesz az Anna-bálon. Ez

a lehető legtermészetesebb módon kínálja, hogy a magyar nők szépségéről alkotott véleményének hangot adjon: „A magyar hölgyek kétségkívül csinosak. Itt azonban a szépségnek olyan páratlan csillogása tárult szemem elé, hogy ez még Magyarországon is szokatlan. [...] ...a magyar szépségekre a nagy, kerek szem, az igen sötét haj és világos arcbőr a jellemző: arcvonásaik talán nem túlságosan szabályosak, viszont finoman formáltak, különösen szájuk és az álluk, s csak elvétve lehet látni azt a fajta kemény, erős vonalú állat, mellyel olyan gyakran találkozni a szászoknál.” Nemcsak szépségük tudatában kel védelmükre, amikor azt olvassa a Duna magyarországi szakaszán tíz napon át hajókázó Michael Joseph Quin *A Steam Voyage down the Danube* (Gőzhajóút a Dunán) című 1835-ben Londonban kiadott kétkötetes könyvében, hogy a magyar nők műveletlenek: „Szerzőnk a hajó fedélzetén néhány ifjú hölgyet valami olyan nyelven hallott társalogni, amelyből egy kukkot sem értett, ennyi elegendő volt hozzá, hogy kijelentse, az illető hölgyek anyanyelvükön kívül semmilyen más nyelven nem beszélnek, mi több, nemcsak ők, hanem egyetlen magyar hölgy sem. Mármost tény az, bármilyen kevésé lett légyen is Mr. Quin tisztában azzal, hogy a magyar nők műveltsége, ami a nyelvtudást illeti, messze felülmúlja az azonos társadalmi osztályba tartozó angol vagy francia hölgyekét, sőt, ami azt illeti, az urakét is. Elég hosszú időt töltöttem az országban, sok magyar hölgyvel volt alkalmam megismerkedni, de egy sem volt közöttük, aki kizárólag csak magyarul tudott volna...” „Sokat ismerek – írja téli kolozsvári tartózkodása idején –, kinek fülében ismerősen cseng klasszikusaink neve s munkáik címe, eredetiben vagy fordításban, s alig akad olyan, kivel Byronról vagy Scott-ról ne lehetne művelten elcsevegni. [...] Az erdélyi asszonyok némelyikét műveltsége és csiszolt modora a világ bármely társaságának díszévé tenné.” (Elismerő szava, ha nem is a műveltség kapcsán – akad a magyar férfiakról is. A hortobágyi pusztán Pest felé szekerezve megáll Karcag piacterén, s elámul: „Ennyi szép szál embert ritkán látni másutt Európában...”)

Quin állításánál is jobban felháborítja honfitársának, Georg Robert Gleignek a *Germany, Bohemia, and Hungary visited in 1837* (Az 1837-ben megtekintett Németország, Csehország és Magyarország) című, 1839-ben megjelent könyve, amelyben a magyarokra vonatkoztatva következő olvasható: „Egy-egy falu minden egyes lakosa, feltéve, hogy nem nemes vagy katona az illető, valakinek a tulajdona. Jogai nincsenek, egy másik ember vagyontárgyai közé tartozik, a földdel együtt adják-veszik, akár a lovat vagy az ökröt.” Paget indulatos reakciója: „De kérdem, nem kínos-e látnunk, hogy még egy olyan képességű ember is, mint Mr. Gleig, elhisz és továbbad ilyen súlyosan téves állítást, amely egymagában elég hozzá, hogy egy nemzetet megfosszon az egész művelt Európa együttérzésétől és tiszteletétől.” Mr. Gleig munkája akkor kerülhetett Paget kezébe, amikor 1839-ben Párizsban tartózkodva Polixénával közösen készítették elő a jónevű londoni John Murray Kiadó részére megjelentetni a *Magyarország és Erdély* című könyvet. A szerző az utolsó pillanatban is fontosnak érezte honfitársa tudatlanságból eredő vagy céltudatosan rosszindulatú ferdítéseinek cáfolatát.

Ha Paget ma élne, pillanatnyi nyugta se volna a napról napra Magyarországra, a magyar népre és vezető képviselőire zúdított legképtelenebb hazugságok, torzítások, csúsztatások olvastán–hallatán–látán. Példamutató egykori kiállása révén megérdemelné, hogy olyan díj – nevesítve: *John Paget-díj* – hirdesse nevét és munkásságát, amellyel a hazánk szellemi oltalmára jeles külföldi személyiségeknek lehetne köszönetet mondani.

Pest-Buda és Széchenyi István dicsérete

Az angol ember állá lelesik, felfedezve, hogy Buda-Pest a világon van – kezdi a magyar főváros dicséretét Paget bemutatva a Múzeumot, a Magyar Tudományos Akadémiát, a Kaszinót. Az utóbbiban csak az zavarja, hogy minden termében vágni lehet a pipafüstöt, de elcsodálkozik azon, hogy az ajánlás nehézkes, időigényes londoni ceremóniájához képest Pesten milyen könnyen bejuttatható a vendég oda, ahol nemcsak biliárdoznak, hanem az ország égető kérdéseiről is eszmét cserélnek. Igaz, Paget olyan vitának is fültanúja volt, miszerint Széchenyi vagy Wesselényi legyen-e a király, s az osztrák kormány mentségére azt hozták fel, hogy nem rosszindulatú, csak ostoba. A jövőt illetően számára azonban mindennél meggyőzőbb a városban folyó építkezés, amelynek dinamizmusa – adott helyzetben – felér a kiegyezés utáni fejlődéssel: „Az utóbbi néhány évben Pest hatalmas iramban terjeszkedett. A városnak több mint a fele úgy fest, mintha csak tegnap építették volna. Jelenleg kilencven épület van készülőben, s nem egyben közülük több család is lakik majd. Az egyik pesti tér, mely ma a város kellős közepén található, alig néhány éve még külterület volt, s az első lakók álmát még megzavarta a közeli mocsaraktól odahallatszó békabrekegés: ezek helyén ma már csinos utcák húzódnak.”

A Pest-Buda gyors fejlődését érzékelve Paget e „testvérvárosokat” tekinti a köztes Európa majdani központjának: „Mindössze százötven esztendő alatt nőtt fel ekkorára ez a város nyomorúságos romhalmazból Európa egyik fővárosává! Pest sem egy uralkodó akarátának köszönheti létét, mint Potsdam vagy Karlsruhe, melyek királyi szóra nőttek ki a pusztaságból, hanem egy nép iparkodásának és tulajdon természeti adottságának. A világ egyik leggazdagabb országának csaknem a közepén helyezkedik el, egy olyan folyam partján, mely Európa több mint a felét átszeli, olyan népességgel körülvéve, melynek szinte minden fényűzési cikket külföldről kell beszereznie, mégis fővárossá nőtt, mert ezt választotta magának az elegáns divat, az éghajlata kitűnő, minden irányban tud terjeszkedni, nem kell nagy bölcsesség hozzá, hogy Buda-Pestnek ragyogó jövőt jósoljunk.” A társasági életről is elragadtatással szó: „Nincs még egy város, ahol annyi bált tartanának, mint Pesten, ha valakinek ilyesmihez van kedve, akár minden este táncolhat, a farsang első napjától az utolsóig.”

Paget érzékletesen visszaadja azt a hangulatot, amely a jövőben bizakodó, minden tekintetben felkészült reformnemzedéket tettekre buzdította. A napi

munka példamutató alakja Széchenyi István, akinek műveit – kiemelten a *Hittelt* – részletesen elemzi. Cselekvésének iránymutatója az a *Hittel*ből idézett gondolat, miszerint: „inkább a lehető jót akarom elérni közép úton, mint a' képzelt jót, mellyet tán csak a más világon lelendünk fel, levegő utakon”. Ezt Paget a maga nyelvére így fordítja le: „Terveit nagy körültekintéssel dolgozta ki, s azóta is kitartóan munkálkodik megvalósításukon, szüntelenül az ország felvirágoztatására törekszik, de csak olyan célokat tűz maga elé, amelyek megvalósításához megvannak az eszközei, s így joggal remélhető, hogy lankadatlan kitartással szándékát keresztülviszi majd.”

Paget neve első találkozásuktól fogva gyakran megjelenik Széchenyi *Napló*-jában. Ez azt jelenti, hogy a személyes ismeretség apránként barátsággá nemesült. Így nem csoda, ha hosszabb látogatást tett Nagycenken, ahol nemcsak az istállókat és a kutyafalkát tekintette meg, hanem számos parasztházba is benézett – tetszőlegesen kiválasztva őket –, hogy lakóinak életéről benyomást szerezzen. Ezen túl is igyekezett a jobbágyok helyzetéről hiteles képet kapni és adni. Ezért veszi számba többek között azokat az intézkedéseket, amelyek Mária Terézia urbáriumrendeleteitől kezdve helyzetük javítását szolgálta.

Görögországi és az Oszmán Birodalomban tett utazásából visszatérve Széchenyivel együtt utazott le az Al-Dunára, hogy a folyamat egész évben hajózhatóvá tevő ottani munkálatoknak szemtanúja és tudósítója legyen. Az ókori múlt emlékeit – így Traianus tábláját, a Traianus-híd pillérmaradványait vagy a Mehádia és Orsova között fekvő római vízvezeték romjait – itt sem mulasztotta el megtekinteni, de Lugoson és Herkulesfürdön megcsodálja a Maderspach Károly által új műszaki megoldások alapján tervezett és épített ívhidakat is. Persze csodálnivalója egyéb is akadt. „Miután visszatértünk Orsovára, láttuk, amint egy halász egy hatalmas tokhalat fogott – méghozzá oly nagyot, hogy amikor az azon vidéken használatos kisméretű szekérbe felrakták, és megindultak vele, a hal farka végig a földet söpörte” – fejezi ki ámulatát, megjegyezve, hogy „a horgászatot ritkán űzik Magyarországon, de az asztalokon látott pisztráng mennyiségéből úgy vélem, hogy jó sport lehetne”.

Erdély fölfedezése

A Bánság után kezdetét veszi Erdély felfedező bejárása. A fejezetcímek vázlatosan útbaigazítanak a tekintetben, hogy merre járt: A Bánság; A Hátszeg-völgye; Útban Kolozsvár felé; Észak-Erdély; Székelyek és a Székelyföld; A szászok és a Szászföld; Kolozsvár télen. Ehhez a részhez tartozik a *Só- és aranybányák* című fejezet is.

Míg a Hátszeg-völgy című „kettős fejezetben” Paget kiemelten a románsággal ismertet meg, egy-egy fejezetet szentel a székelyeknek és a szászoknak. Magyarok – nemesi rangjuk, polgári létük vagy jobbágysorsuk révén – szórványban vagy tömbben Erdély egész területén jelen vannak. A székelyek kapcsán Paget

megjegyzí: „hegyvidéken élnek, tehát szegények, de mindjárt látszik, sokkal igyekvőbbek, mint a többi erdélyi, akikkel korábban megismerkedtünk. Mindabból, amit jellemükről hallottam, úgy tűnt, erősen emlékeztetnek a skótokra. Ugyanaz a büszkeség és szegénység, ugyanaz az iparkodás és vállalkozó kedv, s ha valaki megpróbálja rászedni őket, ők is éppolyan szívósan védik érdekeiket.”

Nemcsak a székelyeket jellemzi, hanem a szívéhez közelálló unitáriusokat is. Paget apja, id. John Paget, a „jómódú csipke- és kötöttárugyáros, a Joseph and Sons családi vállalkozás irányítója” odaadó híve és támogatója volt az unitarizmusnak, s az eziránti elkötelezettség, felelősség fiának is meghatározó tulajdonságjegye: „Azt mondják, hogy az itteni unitáriusok is, [...] a politikában józanságukkal és mértékletességükkel, a magánéletben iparkodásukkal és jó erkölcsükkel tűnnek ki, s azzal, hogy általában műveltebbek, mint a velük azonos osztályba tartozók többsége.” A vallás kapcsán olyan folyamatra is felhívja a figyelmet, amelynek következményei napjaink Európájában személyes sorsunkra is kihatnak: „Ha a vallás hivatásos képviselői nem részesülnek kellő tiszteletben, innét már csak egy lépés, hogy maga a vallás is elveszítse tekintélyét, s ezt a lépést Erdélyben sajna nemegyszer megteszik. Gyakran mesésik mind a katolikusok, mind a protestánsok között, hogy a legtájékozottabb fiatalok, mert az idősebbek lankadatlanul és őszintén ragaszkodnak atyáik hitéhez és szertartásaihoz, úgy beszélnek a vallásról, mint az emberiség megjobbítására szolgáló, hasznos eszközről, a kereszténységet mindössze gyönyörű erkölcsi rendszernek tekintik. Azok közt, akikkel komolyabban elbeszélgettem e tárgyról, kevesen akadtak, akik nem tagadták volna isteni eredetét. Mi több, úgy vélték, elpártolni a vallástól már önmagában is az erős és független szellem bizonyítéka, s igen meglepte őket, hogy akadhat józan ember, aki elhiszi, hogy a csodák valóban megtörténtek.”

Maga Paget hívó unitárius. Természetes, hogy tiszteletét tette a vallászabadság kihirdetésének első székhelyén, Tordán, ahol felidézte az erdélyi unitárius vallás kialakulásának történetét. Torockón Thoroczky grófnőnél vendégeskedett. „Azt mondják, hogy a [torockó]szentgyörgyi lányoknak van a legszebb ruhájuk a környék falvai közül. Milyen kár, hogy mindezek a gyönyörű ruhák és a becsületes büszkeség és önbecsülés, amelyre alkalmat adnak, el kell tűnjenek, amint Manchester vagy valamilyen más gyapottermelő központ olcsó áruja betör ebbe a völgybe, és elkergeti a kézművesműhelyeket a színről!” – sóhajt fel prófetikusan. Az ezer diáknak otthont adó nagyenyedi kollégiumban találkozik Szász Károly jogászprofesszorral, az erdélyi országgyűlés titkárával, „aki mind irodalmi, mind politikai téren Erdély egyik legkiválóbb embere”. Megemlíti, hogy a Rákóczi-szabadságharcot követően az iskola megszűnésével fenyegető válság idején „az erdélyi protestánsok segélykérő deputációt menesztettek angol hittestvéreikhez. Azok a kérésnek nagylelkűen eleget tettek, s egy alapítványt hoztak léte, amely még ma is a Bank of Englandél van letétbe helyezve, s a nagyenyedi kollégium 1000 fontot kap belőle évente.” Paget nem sejtette, hogy bő tíz évvel később a kollégium romjai fogadják, amikor 1849

januárjában a felégetett Nagyenyed mészárlást túlélte magyar lakóinak megmentésére siet.

A kézdivásárhelyi kadétintézetet felkeresve megjegyzi, az iskola célja, hogy a gyerekeket elidegenítse hazájuktól és elfeledtesse velük anyanyelvüket. Mint a szabadságharc története bizonyítja, nem ez történt. Az iskola növendékei Bem katonái lettek. A Hollandiára emlékeztetően „takaros elrendezésű” Nagyszébenben, amelynek falai között több kormányhivatal működik, természetesen kihagyhatatlan a Bruckenthal Múzeum és Képtár megtekintése. Vajdahunyadvárának legértékesebb kötőanyagát a Hunyadi-nemzetséghez fűződő legendák alkotják. Paget ugyanolyan aprólékosan ismerteti Hunyadi János családjának történetét, hadjáratait, mint magát a várat. Ennek legnagyobb tornyán csodálkozik el leginkább. Az oka, hogy e „toronynak a külseje még ma is festett, a hagyomány szerint felépítése óta mindig is így volt. Sakkmintaszerűen elrendezett fehér és fekete színű festése a lehető legcsúnyábban néz ki.” A festett torony Kolozsváron annak régi városházát és börtönét hívja elő emlékezetében: „Allegorikus rajzok borítják, amelyek az épület céljára és lakóinak feladataira vonatkozó, bölcs latin mondásokat tartalmazó részekre oszlanak. Nem tudok róla, hogy ez a szokás valaha is élt volna Angliában vagy a kontinens bármely más részén Magyarországon kívül, legalábbis, ami a várak külső falának festését illeti, mert ez Itália belső udvaraiban és csarnokaiban megszokott látvány.” E két idézet nemcsak Paget aprólékos megfigyelési képességét bizonyítja, hanem rendkívüli műveltségét is. Többek között ez adja leírásainak erejét és hitelességét.

Paget János működése a szabadságharcban és megjelenése Jókai Mór *Egy az Isten* című regényében

John Pagetnek több magyar város a szívéhez nőtt, de közülük a legkedvesebb Kolozsvár. Életének több mint ötven esztendeje köti hozzá, noha mindennapi munkás élete gazdálkodásának Aranyosgyéresen berendezett központjához fűzte. Angol ízlés szerint itt épített kastélyt s alakított ki parkot. 1847-ben kapott honosítása révén hivatalosan is Paget Jánosnak nevezhette s magyarnak vallhatta magát. Szívvel-lélekkel osztozott választott népének sorsában. Az erdélyi polgárháború kitörésének előestéjén családjával Gyéresről beköltözött Kolozsvárra, ahol a nemzetőrség századosává választották. Ez azt jelenti, hogy 1848 októbere és 1849. január vége között fegyverrel a kezében küzdött. Közben, miután a várost november 17-én feladták a császári csapatoknak, családját Debrecenbe menekítette. Ő maga azonban december végén visszatért a karácsony első napján felszabadított Kolozsvárra, s csatlakozott Czetz János Tordán állomásozó dandárjához, amelynek az volt a feladata, hogy Erdély fővárosát és a Bethlen és Beszterce térségében Karl Urban alezredes osztrák csapatai ellen operáló Bem hátát fedezze. Czetz szigorú utasítást kapott az erdélyi hadsereg

parancsnokától, hogy Tordából ne mozduljon ki. Feltételezése szerint ugyanis a soraikat rendező császári hadtest dél felől Kolozsvár ellen indulhatott volna. Az osztrák csapatok gyanítható támadásnak Tordánál kellett volna útját állnia. Emiatt Czetz, Bem parancsához tartva magát, hogy dandárját meg ne gyengítse, még egy kisebb különítményt sem küldött Nagyenyed őrzésére. A várost január 8-án felégették, és lakosainak egy részét lemészárolták Axente Sever tetemes létszámú román felkelő csapatai. Elpusztításának sugallata az osztrák főparancsnokságtól eredhetett, amely attól tartott, hogy Bem Kolozsvár elfoglalása után déli irányba folytatja támadását, s Gyulafehérvár ostromának bázisa Nagyenyed lesz.

A város életben maradt lakosai többségének megmentése Peretzi Mihály százados érdeme, aki 1848 tavaszán még Proetzl néven hadnagyként szolgált a 7. (Kress) könnyűlovas-ezredben. Az itáliai sorozású ezred tízegynéhány ember kivételével 1848 szeptemberében csatlakozott Josip Jelačić bán Magyarországra betört hadseregéhez. Proetzl hadnagy azonban még a tavasz folyamán pótlovakért Erdélybe küldött 56 emberével októberben letette az esküt a magyar alkotmányra. Ettől kezdve Arad és Bihar megyében számos ütközetben kitűntette magát. Érdemei elismeréseként a nevét Peretzire változtató tisztet december 10-én századossá léptették elő. Ő volt az, aki január közepén Kolozsvárt elhagyva 250 honvéddal és 24 olasz könnyűlovassal bevonult Tordára. Megjelenésére Czetz engedélyezte, hogy egy kisebb különítmény az életben maradt lakosságot Enyedről kimenekítse. Az akciót egy 220 fős csapat is sürgette, amely enyedi, alsófehérmegyei és egerbegyi nemzetőrökből állt. Kemény István alsófehérmegyei főispánnal az élen csatlakozott hozzájuk „néhány lovagias úr” is; Polixéna bátyja, Wesselényi Ferenc báró, Szilvássy Lajos, Toldy Lajos és Paget János, aki Czetz parancsértisztje lesz, s e beosztásban rövidesen személyesen is találkozik Bemmel.

Az irodalmi köztudatban elterjedt, hogy Paget János szereplője Jókai Mór *Egy az Isten* című 1876-ban született regényének. Ő azonban csak az írónak a regény eseményeit hitelesítő egyik jegyzetében szerepel, amelyről nemcsak Kemény Istvánnak az erdélyi polgárháború pusztító eseményeit, az erdélyi szóránymagyarság haláldrámáját rögzítő *Fekete könyv*éből szerezte ismereteit, de személyes találkozásuk során maga a szerző is beszámolt róla. (Az eredetileg *Das schwarze Buch* címmel németül 1851-ben megjelent könyvet azonnal elko-bozták.) A Tordáról közel száz szekérrel kivonult felmentő osztag tíz lovasból és húsz honvédből álló előcsapata a többieket jóval megelőzve közeledett Nagyenyed felé, ahol a hídnál útját állta egy tekintélyes felkelőcsapat. Itt került sor arra a rohamra, amelyet Jókai az *Egy az Isten*ben megörökített. Eszerint hetven lovas verte szét a regény velejéig romlott főhősének, Diurbanu tribunnak (Vladár Benjaminszék) Torockó elpusztítására készülő táborát. A valóságban a maroknyi olasz könnyűlovascsapat, amely – s Jókai nem túloz – „mintha egész hadsereg jönne a háta mögött, nekirontott az egész felkelőeregnek”, tíz-tizenkét emberből állt. És szétverte a sokszoros túlerőben levő ellenséget. Az összecsapásban

a könnyűlovasok részéről Giosuè Maspes őrmester esett el. (A 15. (Mátyás király) huszárezredben szolgáló Szalay Elek visszaemlékezése szerint az olasz könnyűlovas altisztet már Nagyenyeden belül egy házból lötték le.)

Délután a város üszkei közül, a környező falvakban és erdőkben Peretzi közel ezer (egy adatok szerint még több) túlélőt szedett össze és rakott szekerekre. Ugyancsak szekérré tették a főiskolának az enyedi kollégium pincéjében elásott nagy vasládáját is, amely a Bethlen Gábor fejedelem által alapított tanintézet legértékesebb irományait tartalmazta. Másnap útban visszafelé a felégetett Felvincen útját állta Axente Sever több ezer fős tábora, amelyet két reguláris határőrszázad is támogatott. A kezdetben szétzilálódó magyar táborban Peretzi mellett többek között Paget állította helyre a rendet. Az áttörésben ezúttal is kitüntette magát a létszámában megduplázódott olasz lovasság, amely rohamai során három sebesültet és egy halottat veszített. Torda határában a helyiek a Rákóczi-indulóval fogadták a megnyomorított enyediakat és megmentőiket. A sikerért – mint Kemény István kiemeli – „hála Perczi kapitány rettenthetetlenségének és célirányos intézkedéseinek, hála honvédeink bátorságának, hála Paget János buzdításának...” Az olasz könnyűlovasokat anyanyelvükön biztathatta. (Szalay Elek szerint a Mátyás-huszárok közeledésének híre is fokozta a zavart a román felkelők táborában.)

Paget február 13. és május vége között Debrecenben tartózkodott, majd június első három hetében többnyire Pesten. Idejét diplomáciai jellegű tevékenységnek szentelte. Jó kapcsolatot épített ki a konstantinápolyi angol nagykövetség munkatársaival, akiken keresztül tájékoztatni és közvetítő lépésre igyekezett rábírni a brit külügyminisztériumot. Sikertelenül. Elszánt küzdelmet folytatott azért is, hogy az angol közvéleményt megnyerje a magyar ügynek. Ebben segítségére volt Magyarországot és Erdélyt bejárt barátja, a már hírneves újságíró, William Sandford is, aki ekkoriban Párizsban tartózkodott, s kapcsolatban állt a párizsi magyar ügynökséggel. Mindazonáltal hosszú ideig reménytelen vállalkozásnak tetszett a brit sajtóban magyarokról terjesztett bécsi hazugságokat hatásosan cáfolni. Az angol közvéleményben csak a honvédsereg tavaszi győzelmei s főként az orosz beavatkozás nyomán lobbant egyre fokozódó rokonszenv a magyarok iránt, de az idő rövidsége miatt nem tudta a Magyarország melletti kiállásra kényszeríteni politikai képviselőit.

Paget János, miután családját kijuttatta Angliába, június utolsó hetére visszatért Kolozsvárra, s onnan kísérte figyelemmel a magyarországi és erdélyi hadi és politikai események alakulását. Július 23-án itt találkozott a magyarokkal megegyezni törekvő Nicolae Bălcescuval, aki neki is tudomására hozta, hogy román légiót szervez, s „ha Bem kiveri az oroszokat, ő követni fogja őket és felkelést szervez Havasalföldön”. Az események tragikus végkifejletével ez már csak a véres erdélyi tapasztalatok nyomán hön áhított magyar-román összefogás jövőben gyakran idézett ígéretes terve maradt. Augusztus 14-én végre levelet kapott Polixénától, akit Angliában két fiával együtt öccse, Arthur vett pártfogásába. A helyzetükről kapott hír megnyugtatta.

Két nap múlva tanúja volt az oroszok bevonulásának Kolozsvárra. „Micsoda szörnyű emberkarikatúrák voltak mutatós sisakjaikkal és hosszú rongyos kabátokban rettenetesen szenvedve a borzasztó hőségtől és portól” – jegyezte fel *A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben* címen közzétett naplójába. – „A lándzsások viszont nagyszerű csapatot alkotnak és lovaik nagyok és erősek és kitűnő állapotban vannak. A kozákok nem csúnyák, de miserábilisan kinéző, rosszul nyergelt vademberek.” Némi elégtétellel szolgált, hogy a magyarokkal tüntetően barátkozni akaró oroszok mennyire megvetik az osztrákokat. „Tegnap párbaj volt egy orosz és egy osztrák tiszt között. Az oroszok nem akarnak egy asztalnál ülni az osztrákokkal és minden nap jobban és jobban hízelegnek nekünk” – jegyzi fel. Augusztus 27-én kelt utolsó kolozsvári bejegyzésében azt fájlalja, hogy az angol lapok átveszik azokat a hazugságokat, amelyek a bécsi újságok a magyarok erdélyi kegyetlenkedéseiről írnak. A hadiesemények lezárulásával ő is menekülni kényszerül. Neki volt hova. Anglia visszafogadta. Aligha fújhatta ki magát. A magyar emigránsok támogatása ügyében tennivalója bőven akadt. A kegyetlen osztrák megtorlás miatt mulékony lelkifurdalás kerítette hatalmába „a civilizált világot”. Így ismét időszerű lett Paget könyve, a *Magyarország és Erdély*, amely mind az Egyesült Államokban, mind Angliában több kiadást megért az elkövetkező években.

A magyarországi élet újrakezdése és Paget Olivér emlékezete

A család az angol kormány közbenjárására 1855-ben tért vissza Erdélybe, s építette újjá aranyosgyéresi birtokát. Számptalan sikeres gazdasági vállalkozása közül kiemelkedik a borászat, amelyet magas szinten művelt. Egy országos hírre szert tett „borpárbaj” során a szakértő kóstoló a legfinomabb rajnai rizlingnek vélte Paget szőkefalvai szőlészetéből származó borát. A tokajin kívül a ménesi bornak is igyekezett Angliában piacot teremteni. A magyar–angol kulturális kapcsolatok előmozdításában fontos, a két unitárius egyház közötti együttműködés újbóli megteremtésében döntő szerepet játszott. Hogy családja mit sem engedett 48-ból, jelezheti az is, hogy Olivér fiuk – (Eduárd Arthur tizenkét éves korában meghalt) – tizenkilenc évesen a londoni Kings Colledge-ből Szicíliaba távozott, s belépett a Garibaldi seregében küzdő magyar légióba. Olivér minden bizonnyal a Kossuth ajánlólevelével ellátott Mogyoródy Fülöp és Figyelmessy Fülöp őrnagyok társaságában 1860. június 27-én hagyta el Londont, s lett tagja a július 16-án Palermóban megalakult magyar légiónak. Augusztus 6-án a gyalogságból és huszárságból álló magyar légió összlétszáma 91 fő volt. Lovasságának parancsnoka Figyelmessy Fülöp őrnagy volt, tisztikarát Valentin István első százados, Schreiter György második százados, Dunka Miklós és Tolnay János főhadnagyok és Paget Olivér hadnagy alkották.

A Wesselényi Polixéna által fiáról festett s a kolozsvári unitárius kollégiumban ma is fellelhető, megrongálódott kép jobb sarkában olvasható írás szerint

„részt vett a voltornói csatában, mint alhadnagy kis csapatával nyolc ágyút foglalt el az ellenségtől, Türr tábornok ott a csatatéren megölelte, s azt mondta: hazája és szülei büszkék lehetnek rá, Garibaldi főhadnagynak nevezte ki...” A szeptember és október fordulóján a Voltornónál vívott csata sikeréhez Türr István kétszáz fős magyar légiója valóban hathatósan hozzájárult. Olivér bizonyára részt vett abban a rohamban, amelyet Schreiter százados vezetett huszárjai élén. Mindenesetre a Paget-szülők joggal lehettek büszkék fiukra.

Az unitárius kollégiumban található megrongálódott festményen kívül azonban készült egy jó minőségű fénykép is Olivérről, amely őt főhadnagyként örökítette meg. A Magyar Nemzeti Múzeum fotógyűjteményében található kép Kralavszky Györgyi tette közé az *Emigrációban a szabadságért* című 2003-ban megjelent háromnyelvű albumban. Közelebbről nézve a fényképet a fiatal tiszt arcán felfedezhető a történelemben révedés szomorúsága. Édesanyjának a festményen rögzített adaléka szerint Olivér a piemonti hadsereg kapitányaként tért vissza a londoni egyetemre. Rövidesen azonban visszaköltözött Magyarországra. Megnősült. Második unokatestvérét, Ellen Pagetet vette el feleségül. Házasságukból egy leány született: Paget Ilona, akinek leszármazottai ma is élnek, akárcsak Paget János öccse, Arthur Erdélyben letelepedett fiának utódai. Olivér 1863. október 19-én, 22 éves korában váratlanul meghalt. Édesanyja tizenöt évvel élte túl. Paget János 1892. április 19-én hunyt el. A Házsongárdi temető családi kriptájában helyezték örök nyugalomra őket. A megrongált síremléken ez a felirat olvasható: *Esperet et perseverere – Remélj és túrj*. Hiányzik belőle Paget János és Wesselényi Polixéna vezéreszméje: dolgozz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ambrus Lajos: *Paget János – egy derék angol a 19. századból*. <http://www.foodandwine.hu/2009/08/22/paget-janos-egy-derek-angol-a-19-szazadbol/>
- Bona Gábor: *esquire* Paget, John. In *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, II. Budapest, 2009, Heraldika Kiadó.
- Bona Gábor: *Peretzi (1848-ig Proetzl), Mihály*. In *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, II. Miskolc, 2015, Miskolci Egyetemi Kiadó.
- Bölöni Farkas Sándor: *Naplótöredék (1835–1836)*. Budapest, 1982, Magvető Könyvkiadó.
- Csorba László: *Garibaldi élete és kora*. Budapest, 1988, Kossuth Könyvkiadó.
- Gál István: *Wesselényi Polixéna, az első magyar női esztéta. Művészet*, 1972/2, 13–15.
- Gál István: *Paget, Erdély angol honpolgára. Páosztortűz*, 1939/9, 399–402.
- Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918)*. Budapest, 1994, Magyar Szemle Könyvek.
- Jékely Zoltán: *A XIX. század Murányi Vénusza*. In *Wesselényi Polixéna: Olaszthoni és sweitzui utazás*, 355–443.
- Jókai Mór: *Egy az Isten*. Budapest, 1960, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- báró Kemény Gábor: *Nagyenyed és vidékének veszedelme 1848–49-ben. Történeti vázlat*. Pest, 1863.
- Kedves Gyula: *Czetz János 200. Két nemzet hőse*. Sepsiszentgyörgy, 2022, Háromszék Vármegye Kiadó.

- Kovács Sándor: Kétszáz éve született John Paget, Erdély angol honpolgára. *Keresztény Magvető*, 2008/2, 203–218.
- Kralavszky Györgyi: *Emigrációban a szabadságért. Az olaszországi és poroszországi magyar légiók tisztjeinek fényképalbuma 1849–1867*. Budapest, 2003, Hadimúzeum Alapítvány.
- Lenkefi Ferenc: Szalay Elek visszaemlékezései 1848–49-re. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1993/1. 145–172.
- Lukács Lajos: *Az olaszországi magyar légió története és anyakönyvei, 1860–1867*. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó.
- Miskolczy Ambrus: Erdély a reformkorban (1830–1848). In *Erdély története 1830-tól napjainkig*. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó, 1193–1345.
- A szabadságharc utolsó napjai Erdélyben. (Paget János feljegyzései 1849 jún. 13–aug. 27.)* 1928. Közli dr. Horváth Jenő. (XXIX. kötet), 349–362, 482–496.
- Paget John: *Erdély és Magyarország*. Budapest, 2022, Rubicon Intézet.
- Pete László: *Monti ezredes és az olasz légió a magyar szabadságharcban*. Debrecen, 1999, Multitplex Media–Debrecen U. P.
- Ruffy Péter: Paget Ottó Claudenál, III. Eduárd király erdélyi leszármazottjánál. *Brassói Lapok*, 1939. nov. 6–10.
- Szilágyi Farkas: *Alsófehér vármegye történelme. Alsófehér vármegye 1848–49-ben*. Nagy-Enyed, 1898, Nagyenyedi Könyvnyomda Papírárugyár és Részvénytársaság.
- Tornay Klára: *Calvin buzgó követőnője Wesselényi Polixéna, 1801 (?)–1878. Aranyosgyéres*. <https://www.ropteto.hu/magasles/lapszamok/kozosseg-szive-no-2017/128-calvin-buzgo-kovetonoje-wesselenyi-polixena.html>
- Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Budapest, 1965, Akadémiai Kiadó.
- Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós hűtlenségi pere. Abszolutizmus vagy liberalizmus?* Budapest, 1986, Helikon Kiadó.
- Wesselényi Polixéna: *Olaszhoni és schweitzzi utazás*. Budapest, 1981, Magvető Könyvkiadó.